

Dels estats arcaics a la romanització: una perspectiva històrica i evolutiva sobre els ibers**

Joan Sanmartí i Grego*
Universitat de Barcelona

Rebut 13 maig 2008 · Acceptat 20 setembre 2008

RESUM

Durant els segles centrals del primer mil·lenni aC es va produir a la costa oriental de la península Ibèrica un ràpid desenvolupament sociocultural que va suposar la transformació de les societats de petita escala (nivell de comunitats locals, o fins i tot familiars), en societats complexes, compostes per desenes de milers de persones, com a mínim, i dotades de formes d'organització política centralitzades, que controlaven territoris extensos, sovint de diversos milers de quilòmetres quadrats. Des de començament del segle IV aC, la ràpida expansió de l'escriptura suggereix l'establiment d'un sistema administratiu i el desenvolupament de la complexitat institucional pròpia dels estats arcaics. Aquests estats eren dirigits per monarques eixits d'estaments aristocràtics que dominaven les diverses comunitats que constituïen el gruix de la població.

Sabem per les fonts grecollatines que els pobladors d'aquest territori eren coneguts amb el nom d'*ibers*, i que aquest grup ètnic estava dividit en pobles diversos, que en alguns casos corresponien a les entitats polítiques abans esmentades, mentre que en d'altres en devien englobar diverses. L'epigrafia mostra que en tot aquest territori es va utilitzar –però potser no de forma exclusiva– una mateixa llengua, coneguda modernament com a “ibèrica”, que no pot ser interpretada. La incorporació al món romà, entorn de 200 aC, va suposar una paulatina integració en la cultura llatina, que va culminar poc abans del canvi d'era.

PARAULES CLAU: cultura ibèrica, protohistòria mediterrània, evolució sociocultural, colonització grega, colonització fenícia, canvi tecnològic, demografia antiga, estat arcaic.

INTRODUCCIÓ

A tota la Mediterrània occidental –amb la sola excepció d'algunes zones insulars–, el primer mil·lenni aC és el període en què, per primera vegada, es documenta la transformació de les comunitats de petita escala que havien caracteritzat tota la prehistòria d'aquesta regió en societats complexes des del punt de vista sociocultural. Entenem per complexitat sociocultural l'existència d'entitats polítiques d'una certa amplitud territorial –centenars o, sovint, milers de quilòmetres quadrats; a vegades molt més–, dirigides generalment des d'un nucli central que destaca per les seves dimensions, per les funcions administratives que s'hi desenvolupen i per la presència d'elements simbòlics vinculats al poder. Aquestes entitats con-

tenen un nombre important de comunitats locals, i tenen una població important, de desenes de milers d'habitants com a mínim, que es distribueixen en grups socials jerarquizats, endogàmics i amb un accés diferenciat a la riquesa. Les elits d'aquestes societats controlen un aparell institucional i militar que –juntament amb una ideologia legitimadora– permet mantenir l'estabilitat de la societat, i que sovint assoleix un grau de complexitat notable, propi dels estats arcaics.¹ Les fonts d'informació i el grau de coneixement sobre les diferents societats que van experimentar aquests processos de creixement de l'economia política són molt diversos, però la transformació global és evident, des de les grans monarquies nòmades i maure de l'Àfrica del Nord, que controlaven territoris de centenars de milers de quilòmetres quadrats, a les ciutats-estat d'Etrúria, passant pels diversos pobles que habitaven les costes mediterrànies de la península Ibèrica, de la Gàl·lia mediterrània i de Ligúria.

Les causes que van provocar aquests processos són probablement diverses i de naturalesa tant endògena com exògena. És important assenyalar, pel que fa a aquestes últimes, que el primer mil·lenni aC fou el moment de la gran

* Adreça de contacte: Joan Sanmartí i Grego. Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia, Facultat de Geografia i Història, Universitat de Barcelona. Carrer Montalegre 6-8. E-08001 Barcelona, Catalunya, EU. Tel: +34 934037530. E-mail: sanmarti@ub.edu

** Vegeu les figures citades en aquest article en la versió en anglès d'aquest mateix número.

expansió colonial vers el Mediterrani central i occidental de dos dels grans pobles de l'Antiguitat, els fenicis i els grecs. Les característiques d'aquest procés –sovint designat com a “colonial” per les seves relatives semblances amb l'expansió colonial europea moderna– no són homogènies, ja que poden anar, amb moltes situacions intermitges, des de l'establiment de grans ciutats com Cartago o Siracusa, que controlen àmplies extensions de territori espoliat a les poblacions autòctones, fins a una presència limitada a simples establiments comercials o petites ciutats que es troben davant d'un *hinterland* “indígena” enorme i que conserva plenament la seva independència política. Podem suposar, tanmateix, que en totes les situacions la interacció dels “colonitzadors” amb les poblacions locals va tenir un paper important en l'evolució de totes les societats implicades en aquest contacte. La generalització de la metal·lúrgia del ferro és un segon factor de gran importància i probablement d'origen extern –en algun cas clarament lligat al procés colonial–, que contribueix a explicar la ràpida evolució de les poblacions de l'occident mediterrani vers la complexitat social, ja que va permetre un increment notable de la població en un territori considerat.

Quant als factors endògens, el més evident és, precisament, el creixement demogràfic, que algunes teories socials consideren determinant en el processos de canvi socio-cultural.² Les fonts literàries mencionen, per exemple, els nombrosos contingents nòmades que van participar, adés en un bàndol, adés en l'altre, en els grans conflictes que van enfrontar Roma i Cartago, i que no es poden entendre sense una forta densitat de població. Igualment, la documentació arqueològica testimonia en moltes àrees, i de forma inequívoca, un increment del nombre i la grandària dels assentaments humans, en una escala fins a aquell moment desconeguda. Una adequada comprensió dels processos de canvi que van conduir a la complexitat socio-cultural han de tenir necessàriament en compte tots aquests factors (demografia, tecnologia i relacions amb l'exterior), tant si es consideren a l'escala general com en el nivell particular de les diferents societats que els van protagonitzar.

Una conseqüència de la presència colonial i de la progressiva integració dels territoris de l'occident mediterrani al domini polític de les grans potències de l'època –Cartago i, finalment, Roma– és l'existència d'una documentació escrita, grega i llatina, que permet conèixer a grans trets els noms i la ubicació d'un cert nombre de pobles que els habitaven, entre els quals hi ha els ibers. En general, però, les informacions transmises per les fonts grecollatines –descripcions geogràfiques, guies de navegació i cròniques de les guerres púniques i la conquesta romana–, estan lluny de proporcionar un coneixement sòlid sobre les societats indígenes, cosa que no pot sorprendre, ja que, deixant de banda els problemes de transmissió, no són, amb poques excepcions, el resultat d'un interès “etnogràfic” o històric per les poblacions autòctones, que només són mencionades, o sumàriament descri-

tes, en funció dels esdeveniments, sobretot de naturalesa militar, en què es troben implicades, sempre com a actors secundaris, i sovint involuntaris. L'arqueologia té, en conseqüència, un paper insubstituïble en l'anàlisi d'aquestes societats, i gràcies als progressos teòrics i metodològics experimentats en els darrers decennis, així com a una llarga tradició d'estudi –més que centenària, si més no en els països de la riba europea– està en condicions de proporcionar-ne, amb l'ajut de les fonts escrites, un retrat coherent i possiblement força fidel.

En aquest treball presentem una breu síntesi del procés de formació i desenvolupament d'un d'aquests pobles protohistòrics, els ibers. Començarem amb llur delimitació espaciotemporal i l'estat del coneixement sobre la seva llengua i formes d'escriptura. Seguirem amb una ràpida anàlisi de la història de la recerca i dels marcs teòrics que l'han orientada i l'orienten. Un quart apartat tractarà dels processos històrics de formació de la societat ibèrica en els segles VII-VI aC, del seu ple desenvolupament fins a la conquesta romana, entorn de 200 aC, i, finalment, de la seva definitiva dissolució dins la poderosa cultura clàssica introduïda pels invasors, durant els dos últims segles abans de la nostra era. Acabarem amb un breu balanç de la recerca.

L'ESPAI I EL TEMPS DELS IBERS

El territori habitat pels ibers pot ser establert amb una certa aproximació a partir de les fonts escrites antigues –en particular les dels autors grecs– i dels testimonis epigràfics deixats per la pròpia civilització ibèrica. Les diferents mencions en els textos grecs del terme geogràfic *Iberia* i de l'etnònim *Íberes* mostren que aquests mots van designar, en diferents moments històrics, realitats diverses. Les fonts més antigues situen generalment els ibers a l'àrea costanera que s'estén al nord de Cartagena fins al Pirineu o, encara més enllà, fins a la costa del Llenguadoc occidental, per bé que en algun cas inclouen també Tarrèsos, al Baix Guadalquivir –i, per tant, tot el sud peninsular– dins d'Ibèria (fig. 1). En textos més recents, dels segles III-I aC, es menciona sovint com a part d'Ibèria la totalitat de la costa mediterrània peninsular, i tant Polibi, en el segle II aC, com Estrabó, ja en temps d'August, utilitzen el mot *Iberia* com a equivalent del llatí *Hispania*, terme probablement d'origen feniciopúnic que designa la totalitat de la gran península del Mediterrani occidental.

La relativa ambigüïtat de les fonts antigues pot ser corregida gràcies a l'existència, des de final del segle V aC, d'un important conjunt d'inscripcions (prop de dues mil), fetes sobre suports diversos (monedes, làmines de plom, ponderals, vaixela, ceràmiques, esteles funeràries, etc.) (figs. 3-5) i que amb tota evidència han estat escrites en una mateixa llengua, la distribució geogràfica de les quals correspon essencialment a l'àrea costanera que va de Múrcia fins Anserona (Llenguadoc Occidental), amb una extensió fins Almeria –ja després de la conquesta roma-

na- i penetracions importants vers l'interior a la depressió de l'Ebre, al Xúquer i al Segura fins a l'Alta Andalusia. Atès que aquest mapa epigràfic anterior a la conquesta romana coincideix bàsicament amb el territori atribuït als ibers en les fonts més antigues, sembla raonable suposar que existeix una correspondència entre un fet i l'altre, i que aquesta àrea epigràfica –que també és l'única que en totes les fonts antigues es considera inequívocament ibèrica– constitueix una “Ibèria estricta”, definida per la llengua que s'hi parlava. La llengua, doncs, devia ser l'element que més clarament permetia als grecs identificar i delimitar el grup ètnic ibèric.

A partir d'aquesta definició territorial i paletnològica s'ha gestat, a més, la noció de “cultura ibèrica”, que, entesa en un sentit ampli, inclou el conjunt d'elements materials documentats a l'àrea esmentada. És important assenyalar, però, que aquesta cultura material no és, ni de lluny, homogènia en el conjunt del territori, i que no constitueix una “cultura arqueològica” en el sentit que es dona a aquesta expressió en l'arqueologia historicocultural, és a dir, com un conjunt homogeni de trets de cultura material documentat en un territori ben delimitat i que suposadament correspon a un grup humà netament diferenciat.³ Ben al contrari, existeix un veritable mosaic de fàcies de cultura material, amb diferències a vegades molt acusades, com ara la raresa de peces escultòriques al nord del Xúquer, mentre que són freqüents a l'àrea meridional (figs. 6 i 11). De fet, si no es comptés amb els testimonis epigràfics i de les fonts escrites, és dubtós que els arqueòlegs haguessin reconegut una sòlida unitat cultural al territori que anomenem “Ibèria estricta”; inversament, la presència d'elements arqueològics considerats de tipus ibèric, com ara l'escultura, ha portat sovint a incloure dins l'àrea ibèrica zones que, com la vall mitjana del Guadalquivir, no ho són des del punt de vista lingüístic.

Ara bé, malgrat que no existeix una cultura material homogènia, l'arqueologia i les fonts escrites testimonien l'existència al territori de la “Ibèria estricta” de formes desenvolupades d'organització social i política, que es tradueixen en patrons de poblament complexos –sovint jerarquitzats– i en una tecnologia avançada, que inclou el torn de ceramista (fig. 7) i una metal·lúrgia del ferro sofisticada (fig. 8). És habitual, almenys en el llenguatge arqueològic, considerar que aquests elements tecnològics tenen un caràcter definitori de la cultura ibèrica, i que la seva aparició en senyala l'inici. Si ens atenim a aquests criteris, podem parlar de “cultura ibèrica” des de mitjan segle VI aC, data adient amb les primeres mencions dels ibers a les fonts gregues.

En efecte, les primeres referències als ibers es deuen a Hecateu de Milet, que va escriure entorn de 500 aC, i possiblement també al desconegut autor d'un periple massaliota del segle VI aC, que, segons sembla, va ser una de les fonts de l'*Ora Maritima* de Rufus Festus Avienus, obra poètica composta a finals del segle IV dC, en la que es descriu el litoral comprès entre la costa atlàntica de la península Ibèrica i la desembocadura del Roine. Això permet

afirmar que l'ètnia ibèrica ja existia en el segle VI aC, amb una personalitat prou clara i diferenciada per ser reconeguda pels grecs que hi havien entrat en contacte. El testimoni d'Hecateu indica també que aquesta ètnia es subdividia en diferents pobles; el geògraf milesi esmenta efectivament els esdetes –identificats amb els edetans que en el segle III aC ocupaven la part central del País Valencià–, els ilaraugatai –versemblantment els ilergets que en el segle III aC habitaven la part oriental de la depressió de l'Ebre, i potser també els ilercavons que ocupaven el nord del País Valencià i el curs inferior de l'Ebre– i els misgetes –literalment, en grec, els “barrejats”–, a la zona compresa entre l'Ebre i l'Erau. El mapa paletnològic apareix molt més complex a partir de les fonts tardanes, que permeten reconstituir, amb més o més precisió –i a vegades amb l'auxili de les llegendes monetals– el mosaic de pobles del segle III aC que es reflecteix al (fig. 1). Més endavant tractarem del complex problema de les relacions entre aquestes unitats ètniques i les entitats políticoterritorials que és possible reconèixer a partir de les fonts literàries i arqueològiques. Limitem-nos de moment a assenyalar que la societat i la cultura ibèriques no van desaparèixer de forma immediata amb la incorporació al domini de Roma, sinó que el llarg procés d'assimilació a la cultura llatina no va culminar fins la segona meitat del segle I aC.

LA LLENGUA IBÈRICA I ELS SISTEMES D'ESCRITURA

Com ja hem assenyalat més amunt, es coneix un nombre considerable de documents epigràfics –prop de mil vuitcents, la major part trobats a la Ibèria estricta–, escrits sobre suports de natura diversa i utilitzant diferents sistemes d'escriptura, però que tenen en comú el fet d'haver estat redactats en una mateixa llengua, no indoeuropea, anomenada convencionalment “ibèrica” pels estudiosos moderns. Es pot afirmar que ja abans de la conquesta romana aquesta llengua ibèrica era utilitzada, si més no com a llengua escrita, en una extensa àrea geogràfica, des de Múrcia a la zona compresa entre l'Aude i l'Erau, amb penetracions importants vers la depressió de l'Ebre, la Manxa i l'Alta Andalusia (fig. 3).⁴ Després de la conquesta, l'ús, si més no escrit, de l'ibèric experimentà una expansió important vers l'interior, en particular a la vall de l'Ebre. És important assenyalar també que la diversitat dels suports escriptors –alguns dels quals possiblement no s'han conservat, per ser de material perible– i de la naturalesa de les inscripcions testimonien un ús de l'escriptura en els tots els ordres de l'existència (fig. 5).

El primer que cal precisar en relació a l'ibèric és que, tot i que es coneix –només amb petits dubtes– el valor fonètic dels signes utilitzats en els diferents sistemes d'escriptura emprats per anotar-la, no ha estat possible desxifrar-la, ja que es tracta d'una llengua totalment isolada, sense relació amb cap altra de coneguda. No cal dir que aquest fet limita en gran mesura el valor històric dels textos que ens

han arribat, però també és cert que els esforços de lingüistes i epigrafistes han permès assolir un cert coneixement del sentit general d'algunes inscripcions, identificar el valor de certs prefixes i sufixes –com ara *ilti-*, “ciutat”– i reconèixer un bon nombre d'antropònims i topònims, la qual cosa ha estat facilitada per la seva menció en els textos antics i, en el cas dels segons, per la seva presència en les monedes (fig. 5, 1-2). Valguin com a exemples la repetició de determinades estructures en esteles sepulcral, que permet reconèixer fórmules funeràries, o la presència freqüent de signes numerals en textos sobre làmina de plom (fig. 5, 3), que suggereix un caràcter comercial o administratiu.⁵ Més enllà d'això, la llengua ibèrica continua essent un complet enigma, que només podrà ser resolt a partir del descobriment d'algun text bilingüe d'una certa extensió, que reveli el significat d'un nombre consistent de les moltes paraules ibèriques conegudes.

Pel que fa als sistemes d'escriptura, van ser diversos, sense que coneguem una raó clara que ho expliqui (fig. 4). Un d'ells és el propi alfabet grec, utilitzat en només vint-i-quatre inscripcions (anomenades “greco-ibèriques”), totes procedents del sud del País Valencià. La resta, llevat de tres que utilitzen l'abecedari llatí, van ser escrites utilitzant dos sistemes d'anotació diferents, però emparentats, creats a la pròpia península ibèrica, i que per aquesta raó són coneguts, juntament amb un tercer sistema utilitzat al sudoest peninsular, amb el nom d'escriptures “paleohispàniques”.⁶ En l'actualitat s'admet generalment que deriven de l'alfabet fenici, tot i que se'n diferencien clarament pel fet que es tracta de sistemes semisil·làbics, és a dir, que tenen signes per anotar no solament vocals i consonants, sinó també síl·labes. Els dos sistemes en qüestió són coneguts respectivament amb els noms d'escriptura ibèrica meridional –documentada bàsicament al sud del País Valencià, l'àrea oriental de la Manxa i l'Alta Andalusia– i escriptura ibèrica “levantina”, nom desafortunat, que cal evidentment substituir pel de “septentrional” –o “nordoriental”, nom amb el qual també se'l designa–, ja que es documenta des de les comarques alacantines –esporàdicament també més al sud– fins al Llenguadoc.

Una qüestió àmpliament debatuda és el caràcter vernacular de la llengua ibèrica en la totalitat del territori on es documenta, tot que hi és l'única testimoniada. La possibilitat que només en fos la llengua pròpia d'una part ha estat plantejada tradicionalment arran de l'existència durant la primera meitat del primer mil·lenni aC de “cultures arqueològiques” diverses a les diferents zones que el componen. Entre el nord del País Valencià i el Llenguadoc, l'evident influència de l'anomenada “cultura dels camps d'urnes” ultrapirinènica feia pensar que aquest territori s'havia indoeuropeïtzat lingüísticament des de final del segon mil·lenni aC i, en conseqüència, que la llengua ibèrica s'hi havia imposat més tard, possiblement en el segle VI aC, coincidint amb l'aparició d'uns trets de cultura material, ja mencionats (ceràmica a torn, metal·lúrgia del ferro) característicament ibèrics. Lògicament, aquesta expansió de l'ibèric s'hauria fet des

de la zona “no indoeuropeïtzada” de l'àrea epigràfica i lingüística en què es documenta històricament, és a dir, des del sud.

Al darrera d'aquest raonament hi ha una identificació arbitrària de dos aspectes de la cultura (llengua i produccions materials) que no estan necessàriament correlacionats: ni l'existència de materials i pràctiques culturals de tipus camps d'urnes demostra la difusió i encara menys la generalització d'una llengua indoeuropea, ni la posterior aparició de trets de cultura material més o menys comuns amb els de la resta de l'àrea epigràfica ibèrica implica l'expansió de l'ibèric des d'un punt concret d'aquesta àrea, per bé que, cal dir-ho, cap d'aquestes possibilitats no pot ser exclosa per principi.

Aquesta visió del mapa lingüístic anterior al segle VI aC, i també la suposada densitat d'antroponímia no ibèrica a llocs com Ullastret i Azaila, es troba en la base de la hipòtesi de J. de Hoz segons la qual l'ibèric s'hauria expandit cap al nord des del centre-sud del País Valencià com a llengua vehicular utilitzada en les transaccions comercials que els ibers meridionals haurien desenvolupat, com a socis dels colonitzadors grecs establerts a *Emporion* (Empúries), en àrees més septentrionals.⁷ Això explicaria que fos l'única llengua escrita, fins i tot on no era vernacular, i que probablement fos adoptada pels sectors socials dominants en aquests territoris. Ara bé, segons J. Velaza, la major part d'antropònims que J. de Hoz considera no ibèrics poden ser explicats sense dificultat dins del sistema onomàstic de l'ibèric i, quan no ho són, el percentatge de “rarestes” no és superior al que es documenta en l'antroponímia de qualsevol altra part de l'àrea lingüística ibèrica.⁸ A aquest argument fonamental contra la hipòtesi de De Hoz se'n poden afegir d'altres de coherència històrica referents al suposat paper comercial dels ibers del sud o a la viabilitat d'interpretar la “iberització” de la cultura material de les zones septentrionals com a resultat d'aquesta suposada activitat.⁹

Velaza ha suggerit també que la manca de dialectalització de l'ibèric, tal com apareix en el registre epigràfic, no es podria explicar si hagués estat llengua vernacular de la totalitat del seu domini epigràfic des de molt abans de l'aparició dels documents que la testimonien, a finals del segle V aC. Això implicaria un moviment de població no molt anterior a aquesta data –un moment vers mitjan segle VI aC, quan es produeix l'únic canvi important i ràpid en el registre material, semblaria el més versemblant–, i suficientment intens per provocar la substitució lingüística a les zones receptores. Sobre quina fou la direcció d'aquest moviment, l'autor no s'hi pronuncia.¹⁰ L'argument aportat per Velaza és important, però ens preguntem fins a quin punt la documentació disponible és suficient per a reconèixer la dialectalització, si hagués existit, cosa que permet reconsiderar la possibilitat que l'ibèric fos vernacular en tot el seu territori epigràfic. Tanmateix, no es pot excloure un fenomen d'expansió, que probablement caldria atribuir a un moviment de població –i en aquest cas tendiríem a pensar més aviat en una direcció

sud-nord– ni, en conseqüència, l'ús d'altres llengües, a nivell estrictament oral, en l'esmentat territori.

HISTÒRIA DE LA RECERCA

La investigació sobre els ibers compta amb una llarga tradició, de prop d'un segle i mig, amb centenars de treballs de recerca de camp i milers de publicacions,¹¹ que inclouen l'anàlisi de les fonts escrites, monografies d'excavació i prospecció, estudis d'epigrafia i llengua, *corpora* de materials i una multitud de treballs sobre peces destacades, urbanisme, arquitectura, etc. És impossible donar-ne una visió completa, de manera que ens limitarem a indicar quines han estat les grans línies mestres d'aquesta investigació i a emmarcar-les dins del context teòric i l'ambient intel·lectual que les han orientat. Malgrat l'abundància de material bibliogràfic –o potser a causa d'ella– comptem amb una sola síntesi d'autor actualitzada,¹² però n'hi ha alguna de parcial¹³ i una de caràcter divulgatiu,¹⁴ a més de dos excel·lents catàlegs d'exposicions¹⁵ i les actes d'un col·loqui que tracta els aspectes arqueològics de l'iberisme als Països Catalans i la Gàl·lia mediterrània.¹⁶

L'estudi de les fonts literàries s'inicia, com era d'esperar, amb el Renaixement. N'és un bon representant l'occità Pèire de Marca, l'obra erudita del qual (*Marca Hispanica, sive limes Hispanicus*), elaborada durant la seva estada a Catalunya entre 1644 i 1651, com a visitador general de Lluís XIII, conté una primera aproximació a la realitat paleontològica d'aquesta part de la península. El procés d'identificació de la cultura material dels ibers fou, lògicament, més lent i més complex, i no culminà fins a la fi del segle XIX. Per descomptat, no mancaven les troballes de materials que, tot i ser reconeguts com a antics –i a vegades com a ibèrics o, si més no, com a pre-romans–, s'atribuïen sovint, fins i tot en la segona meitat del segle XIX, a l'època romana, bizantina o visigòtica. L'epigrafia, en canvi, mostrava un sistema d'escriptura peculiar, que podia ser parcialment interpretat i que, a través de les llegendes monetals, permetia reconèixer alguns topònims i etnònims ibèrics transmesos per les fonts antigues, la qual cosa en garantia l'adscripció cultural.

És precisament en el darrer terç del segle XIX i l'inici del segle XX quan s'inicien les excavacions més o menys sistemàtiques –necròpolis d'Almedinilla (Còrdova), el 1867; excavació del *Museo de Madrid* al santuari Cerro de los Santos (Albacete) el 1871, 1891 i 1898-1903; excavació de la necròpolis de Cabrera de Mar (El Maresme) el 1881; l'Alcúdia d'Elx (el Baix Vinalopó) en els períodes 1897-1900 i 1905; inici dels treballs al poblat del Puig Castellar de Santa Coloma de Gramenet (Barcelonès), el 1905, entre moltes altres–, motivades en alguns casos per l'interès que suscitaven els ibers com a primera cultura “nacional” espanyola, en d'altres –especialment les del Museu del Louvre– per l'afany de recuperar peces que n'enriquessin les col·leccions, i encara en d'altres per mera curiositat científica, sense que cap d'aquests objectius fos necessari-

ament exclouent dels altres. Aquests treballs, juntament amb la troballa casual, però sensacional, de la Dama d'Elx, l'any 1897, començaven a precisar la naturalesa de la cultura material de les diferents ètnies ibèriques. En aquest sentit, cal destacar pel seu caràcter liminar l'obra de Pierre Paris *Essai sur l'art et l'industrie de l'Espagne primitive* (París, 1903-1904), que és el primer estudi sobre les produccions materials preromanes de la península ibèrica –essencialment escultura i ceràmica–, fet, però, amb un enfocament més vinculat a la història de l'art que a l'arqueologia, i que no establia amb precisió ni l'àmbit territorial de l'iberisme –l'art i la indústria ibèrics eren, si més no provisionalment, els de l'Espanya preromana– ni, encara menys, la cronologia, atès que feia derivar les ceràmiques ibèriques de les produccions micèniques, en realitat més de mig mil·lenni més antigues.

Els fonaments més estrictament científics per a l'estudi de la societat ibèrica van ser posats, en el primer terç del segle XX, per tres figures eminents. D'una banda, Adolf Schulten (1870-1960), autor de la recopilació i comentaris de gairebé tota la col·lecció de les *Fontes Hispaniae Antiquae* (Universitat de Barcelona, 1922-59), en la que també va participar Pere Bosch-Gimpera. Manuel Gómez Moreno y Martínez (1870-1970) fou un gran erudit, la principal contribució del qual va ser el descobriment del valor fonètic dels signes sil·làbics de l'escriptura ibèrica. Finalment, i amb un especial relleu, hem de recordar Pere Bosch-Gimpera (1891-1974), que va ser el primer arqueòleg amb una sòlida preparació teòrica i metodològica que va tractar els problemes de la cultura ibèrica i, en general, la prehistòria de la península ibèrica. Els estudis de Bosch a Barcelona van ser en filologia clàssica, però en les seves estades a Berlín, entre 1911 i 1914, va adquirir una formació molt completa de prehistoriador europeu, la qual cosa constituïa una novetat absoluta a l'estat espanyol.¹⁷ Des del punt de vista metodològic, Bosch es va familiaritzar amb els mètodes de treball de camp i amb l'anàlisi dels conjunts materials i les associacions susceptibles de proporcionar datacions absolutes fiables, i amb aquest bagatge pogué rebutjar, en la seva tesi doctoral *La cronología de la cerámica ibérica*, llegida el 1913,¹⁸ les datacions exageradament antigues proposades per P. Paris, a més distingir l'existència de diferents fàcies territorials. Des del punt de vista teòric, Bosch va adoptar, per influència directa de Gustaf Kossinna, l'enfocament historicocultural, basat en la teoria antropològica dels Cercles Culturals (*Kulturkreislehre*), que en aquells moments dominava la prehistòria europea, molt particularment a Alemanya. L'interès de la recerca no se centrava en l'anàlisi de les bases materials de subsistència o en l'estudi de l'estructura social, sinó en la identificació dels trets culturals característics –i identificables en la cultura material– de cadascun dels pobles que havien ocupat successivament un determinat territori, d'on la noció de *Kulturschichten*, és a dir, l'estratificació dels diferents “cercles de cultura”. Amb aquests pressupòsits, el programa de Bosch s'havia de fonamentar inevitablement en la identificació de “cultures arqueo-

lògiques” superposades,¹⁹ l’aparició de les quals en un determinat territori se suposava que era conseqüència de moviments de població. Aquest programa va ser sistemàticament aplicat per Bosch, tant en la recerca realitzada a través del Servei d’Investigacions Arqueològiques de l’Institut d’Estudis Catalans com, entre altres treballs, en la seva monumental *Etnologia de la Península Ibèrica* (Barcelona, 1932). La seva visió dels ibers és, de forma molt resumida, la d’un poble de llunyans orígens africans, establert al sud de la península ibèrica en temps neolítics, i que, arran del contacte amb els colonitzadors grecs, elaborà una civilització original –caracteritzada per la seva escultura de forta influència hel·lènica–, que s’expandí cap al nord durant la segona edat del ferro. De fet, per a Bosch els pobles situats a la costa al nord de l’Ebre i els de la Catalunya central no eren ibèrics en sentit estricte, sinó “iberitzats” tardanament.

L’anàlisi de les relacions socials en el món ibèric a penes havia estat encetada en tot el període anterior de la guerra de 1936-1939, amb l’única excepció d’un breu article de Joaquín Costa, publicat l’any 1889, en què va proposar l’existència d’una classe de tribus nobles i una altra de tribus servils, lligades a les primeres per relacions de dependència col·lectiva.²⁰ En la immediata postguerra, l’estudi de les relacions socials va experimentar un renaixement important arran dels treballs de Julio Caro Baroja, el qual, malgrat la influència evident de la *Kulturkreislehre*, manifesta també la seva afecció per l’obra de Richard Thurnwald, d’orientació netament funcionalista. Probablement és aquesta influència el que explica la presència a *Los Pueblos de España* (Barcelona, 1946) d’extensos apartats dedicats a l’anàlisi de l’organització social, les institucions polítiques, la guerra, l’economia o la vida quotidiana dels pobles preromans de la península ibèrica. La seva obra, encara valuosa en l’actualitat, va tenir una influència notable en la majoria d’investigadors de la postguerra, com ara Antoni Arribas o Joan Maluquer de Motes. Caro no va prestar especial atenció a la qüestió dels orígens de la cultura ibèrica, tema que, en canvi, va ser tractat per Maluquer de Motes en diverses ocasions. El seu plantejament no és fonamentalment diferent del de Bosch-Gimpera, en el sentit que en considera la formació d’aquesta cultura com el resultat directe del contacte amb els colonitzadors grecs, però n’ofereix una explicació més completa –inspirada en bona part en els processos de canvi cultural provocats per les colonitzacions modernes– en considerar que el trànsit a la vida urbana fou el resultat d’una acció directa dels agents hel·lènics per elevar el poder adquisitiu de les poblacions autòctones que constituïen la seva clientela comercial, evitant, però, la formació d’entitats polítiques prou sòlides per posar en perill la permanència de les colònies gregues.²¹ També Miquel Tarradell va recollir la idea de la formació de la cultura ibèrica per influència directa dels colonitzadors, situant-ne però el focus inicial, com ja havia fet Bosch, al sud-est peninsular.²² Aquest punt de vista va cobrar una certa força en els anys setan-

ta arran de la precocitat dels contactes d’aquesta zona amb les colònies fenícies del Cercle de l’Estret de Gibraltar i de la documentació de ceràmiques a torn datables de la primera meitat del segle VI aC en alguns jaciments.

La celebració a Barcelona l’any 1976 del *Simposi Internacional: Els Orígens del Món Ibèric*²³ culmina un període d’una vintena d’anys en què la millora de les tècniques d’excavació i del coneixement dels materials arqueològics va permetre precisar el marc cronològic i assegurar la datació en el segle VI aC de la difusió de les ceràmiques a torn i de la metal·lúrgia del ferro, tinguts per trets diagnòstics de l’iberisme. A partir dels anys vuitanta, sota la influència de l’arqueologia processual, la recerca s’ha orientat més aviat vers la caracterització de les formes d’ocupació del territori i, a través de les excavacions en extensió, de la naturalesa dels hàbitats i de l’arquitectura domèstica i la gestió dels recursos econòmics, camp molt afavorit per la progressiva introducció de les diferents tècniques d’anàlisi arqueobiològica. Igualment, l’anàlisi de la iconografia ha tingut un paper important entre els estudis realitzats en els darrers decennis,²⁴ mentre que les qüestions de gènere i els diferents discursos més explícitament postmoderns hi han tingut una presència força limitada.²⁵

Des de finals dels anys vuitanta, la tendència dominant ha estat, en general, de considerar la formació i desenvolupament de la civilització ibèrica com el resultat de processos essencialment endògens, sense ignorar, però, el paper que hi pot haver tingut el comerç colonial, en la mesura que podia subministrar elements utilitzats en les relacions de poder de les societats indígenes i que podien facilitar els processos de diferenciació social. Els models més ampliament utilitzats –i que es veuran reflectits en les pàgines següents– deriven del materialisme cultural, del marxisme estructural i de la teoria dels béns de prestigi, sovint relacionada amb plantejaments pròxims a la teoria del sistema-món. El marxisme estructural, juntament amb altres fonts d’inspiració de caire igualment marxista, es troba en la base del model de canvi social postulat per A. Ruiz i M. Molinos²⁶ per a explicar la formació i desenvolupament de la societat ibèrica. Aquest model centra la seva anàlisi en l’estudi de les relacions de poder entre llinatges i el paper que hi tenen els béns de prestigi, en particular els materials d’importació. Segons el nostre criteri, aquesta teoria, que troba un cert fonament documental en les fonts literàries i epigràfiques, es pot integrar sense violència dins d’un model materialista cultural desenvolupat –com el de A. Johnson i T. Earle–,²⁷ que cerca les causes últimes del creixement de l’economia política i del canvi social que en deriva a les bases materials de subsistència i reproducció de la societat (sobretot el creixement poblacional), sense menystenir, però, el paper en tots aquests processos de les relacions socials específiques de cada grup humà, ni dels elements materials que s’hi utilitzen –i, per tant, dels contactes amb les societats colonitzadores–. L’objecte d’aquest article és, bona part, proposar una

interpretació de la societat ibèrica fonamentada en aquesta síntesi teòrica.²⁸

LA TRAJECTÒRIA HISTÒRICA DELS IBERS

Els orígens de la complexitat sociocultural

En els primers segles del primer mil·lenni aC, les comunitats humanes que ocupaven el territori estudiat en aquest treball, incloent-hi les seves extensions del sud de la península Ibèrica i la Gàl·lia meridional, eren societats de petita escala. Es tractava, en algunes zones, de grups de nivell familiar, en què les famílies eren les unitats organitzatives bàsiques de l'economia i actuaven de forma quasi del tot independent i autosuficient, tot i que es podien reunir en comunitat una mica més àmplies (potser fins a cinc unitats familiars).²⁹ En altres casos, es documenta l'existència de grups locals, plenament sedentaris, constituïts per un nombre variable de famílies (entre deu i cinquanta) establertes en aldees que ocupen una superfície compresa entre 2000 m² i 4000 m². El baix nivell tecnològic –l'instrumental agrícola devia ser de fusta, llevat de les destrals de bronze– i les reduïdes dimensions dels grups humans indiquen que es tractava de poblacions d'horticultors, que practicaven una agricultura d'artiga, complementada amb la cria d'animals i la recol·lecció.

L'increment de població durant els primers segles del primer mil·lenni està ben testimoniats. Malgrat l'existència de dinàmiques particulars a les diferents zones, és evident la tendència a la formació d'aldees sedentàries i a l'ocupació de zones prèviament deshabitades, com ara les valls transversals de l'Ebre mitjà,³⁰ algunes zones d'Andalusia³¹ i de la costa mediterrània peninsular.³² El creixement de la població i la intensificació econòmica que comportava havien de crear, a la llarga, dificultats a l'economia de subsistència, provocar el creixement de l'economia política –les institucions que regulen les relacions entre agents econòmics– i, en connexió indissoluble amb aquest fet, propiciar la diferenciació social. La necessitat d'establir i fer complir determinades normes en un entorn de recursos minvants i de millorar la capacitat de la societat per a una organització més complexa oferia una bona oportunitat als individus ambiciosos, caps de llinatge que gaudien d'una posició de prestigi dins dels grups respectius, per a convertir la seva autoritat en veritable poder i per a fer permanent i transmissible hereditàriament aquesta posició de domini.

Aquesta visió és perfectament compatible amb els plantejaments marxistes estructurals que han vist el desenvolupament de la desigualtat social com la conseqüència de l'adquisició d'un caràcter agonístic en la institució del do. La competència entre els caps de llinatge per assolir una posició destacada dins la seva comunitat (i eventualment el control d'altres de veïnes) es devia concretar a través dels mecanismes propis de les economies de béns de prestigi, facilitats també ara, a més dels productes indígenes, per l'afluència de productes importats, com veurem.

Aquesta forma de competència no agressiva es devia materialitzar sovint en la celebració de festes, com més esplèndides millor, especialment pel que fa al consum d'alcohol –la fabricació de cervesa està testimoniada des del segon mil·lenni aC– i que, en cas de no poder ser correspostes pels altres caps de llinatge, creaven relacions de subordinació i dependència. En altres paraules, l'emergència de les elits s'hauria produït quan determinats caps de llinatge van assolir una capacitat d'acumulació de riquesa desvinculada de raons religioses i van excloure la resta o una gran part de la comunitat d'un sistema de reciprocitat de dons al qual la majoria ja no podia respondre, de manera que es va haver d'integrar en la societat a partir de noves formes de relació, que implicaven la subordinació als llinatges que han aconseguit destacar.³³ Un procés com aquest, que suposa la renúncia a la ideologia igualitària, devia trobar les millors condicions per a desenvolupar-se en contextos de d'escassetat i competència, en què les possibilitats d'abandonar la comunitat són poques o nul·les, mentre que el desenvolupament de l'economia política fa acceptable l'increment de poder d'alguns dels seus membres.

És en aquest context quan apareix a la zona estudiada un nou factor, la importància del qual difícilment pot ser sobrevalorada. Des del segle IX aC, colonitzadors fenicis procedents de la Mediterrània oriental es van establir a les costes europees i africanes entorn de l'estret de Gibraltar, on van fundar nombrosos assentaments, alguns dels quals, com ara Cadis (*Gadeira*) o Màlaga (*Malaca*), van esdevenir amb el temps ciutats importants. Els més septentrionals són els de La Fonteta (Guardamar) i Sa Caleta (Eivissa), fundats respectivament a mitjan segle VIII aC³⁴ i entorn de 700 aC.³⁵ Tot i que la causa última d'aquest moviment humà era el comerç motivat per la plata de la zona minera del Río Tinto i Aznalcóllar, també va donar lloc a una veritable colonització agrícola i de poblament. N'és una prova la presència en jaciments indígenes d'Andalusia, ja a mitjan segle VIII aC, d'àmfores fenícies de transport fabricades a la costa andalusa, la qual cosa fou òbviament motivada per la ràpida adopció d'una nova estratègia econòmica –que no necessàriament exclouia l'anterior– basada en la producció local i l'exportació al món indígena de ben alimentaris de gran valor, sobretot probablement el vi. També és important assenyalar que la producció de ferro, desconeguda en aquells moments al món indígena, està testimoniada en el segle VIII aC als jaciments fenicis de Morro de Mezquitilla³⁶ i Cerro del Villar.³⁷

Un segon moviment colonial es va iniciar entorn de 600 aC amb la fundació de *Massalia* (Marsella) per grecs originaris de Focea (Jònia septentrional), la qual, a la vegada, va establir a la costa empordanesa, en el segon quart del segle VI aC, un petit centre de comerç, que ràpidament va esdevenir una ciutat independent, conservant però el nom d'*Emporion* (mercat, lloc de comerç), que fa ben palesa la seva naturalesa originària.³⁸ Encara més endavant, en el segle IV aC, es va fundar a l'altra banda del

golf de Roses una segona ciutat grega, *Rhode*, la Roses actual, també de petites dimensions.³⁹

La competència no agressiva entre caps de llinatge es devia centrar en el control de la producció, o l'adquisició per comerç, dels béns de prestigi utilitzats en el festeig i en transaccions socials com els intercanvis matrimonials. El comerç fenici va alimentar l'arribada al món indígena de nous béns de prestigi, sobretot àmfores que transportaven productes apropiats per al festeig, com ara salaons de peix, oli i, sobretot, vi (fig. 9). Quant als béns de producció local, es pot interpretar com a objectes utilitzats en transaccions socials les fibules i els ganivets de ferro que ara apareixen en nombre relativament elevat a les tombes de Catalunya i el Languedoc (les primeres podrien reflectir l'ús de nous tipus d'indumentària; els segons podrien ser sovint regals nupcials que simbolitzen el paper de la dona a la família). El fet que els objectes de ferro siguin sempre elements de prestigi –no instrumental per a la producció de subsistència– indica que, o bé eren importats –com sostenen alguns autors–,⁴⁰ o bé –i aquest és el nostre criteri– que la metal·lúrgia del ferro era coneguda, però resultava més avantatjós per a les naixents elits preibèriques explotar la càrrega de prestigi pròpia d'un material nou que no pas afrontar els costos i riscos propis de l'adopció a gran escala d'aquesta tecnologia, i que deriven de la necessitat de renovar el sistema productiu existent i crear noves infraestructures.⁴¹

El creixement de la diferenciació social pot ser reconegut en alguna mesura en el registre arqueològic. En l'àmbit funerari, a Catalunya i el Languedoc hi ha des del segle VII aC tombes que destaquen pel nombre i naturalesa dels objectes que contenen i, a vegades, per l'aïllament d'algunes tombes o grups de tombes. Els elements diacrítics més significatius són les armes –que poden simbolitzar el paper de certs individus com a protectors de la comunitat– i els objectes relacionats amb la celebració de banquets, com ara els asts de ferro o els *simpula* (cullerots de bronze utilitzats en el consum i distribució de begudes i els vasos fenicis).⁴² Al sud del país Valencià, el sector B de la necròpolis de les Casetes (la Vila Joiosa) es diferencia dels cementiris anteriors, tant per l'estructura de les tombes, molt elaborada, com per la presència d'armes i nombrosos objectes d'importació.⁴³ En relació als hàbitats, diversos indicis suggereixen la presència a tot el territori de personatges destacats, *Big Men* que devien exercir la seva autoritat sobre grups d'una certa entitat (fins a mig miler de persones) i que preludeixen la formació, uns decennis més tard, de les primeres entitats políticoterritorials centralitzades. És el cas de les cases-torre aïllades que apareixen ara al Baix Aragó⁴⁴ i la Terra Alta,⁴⁵ i també de llocs com Aldovesta (Benifallet, Baix Ebre),⁴⁶ Sant Jaume-Mas d'en Serrà (Alcanar, Montsià)⁴⁷ i Los Almadenes (Hellín, Albacete),⁴⁸ tots ells reduïts a una sola gran casa amb espais diversificats i gran capacitat d'emmagatzematge, i caracteritzats pel gran volum d'importacions, la presència d'elements de prestigi i, a Aldovesta, l'activitat metal·lúrgica relacionada amb l'exportació. Una interpretació

semblant és possible per al poblat fortificat de l'Alt de Benimaquia (Dènia, Marina Alta), on es documenta la primera producció autòctona de vi, un bé de prestigi per excel·lència.⁴⁹ És poc probable, amb tot, que aquestes posicions de desigualtat estiguessin plenament institucionalitzades i fossin transmissibles hereditàriament: a la vegada que es produïen processos de diferenciació, la societat mantenia un *ethos* igualitari, que limitava la manifestació de la riquesa, excepte en les cerimònies redistributives i en l'àmbit funerari. N'és un indicatiu la gran abundància d'àmfores fenícies, sobretot al sud de l'Ebre i als territoris entorn d'aquest riu, que indiquen la necessitat de les elits emergents de guanyar i mantenir el suport de la població a través del festeig.

En resum, les dades disponibles sobre la primera edat del ferro indiquen l'existència de processos de diferenciació social, que es produeixen aparentment en un context de creixement de demogràfic i en absència de millores tecnològiques en l'economia de subsistència, la qual cosa havia de conduir necessàriament a una crisi que només es podia resoldre disminuint la pressió sobre l'entorn –i, per tant, la població i/o el volum del producte que alimentava les transaccions amb l'exterior–, o bé mitjançant l'adopció de noves tecnologies, susceptibles d'incrementar la capacitat de sustentació del territori, procés que no es pot deslligar d'un nou creixement de l'economia política.

El període ibèric antic (ca. 550-400 aC). Canvi tecnològic i estratificació social.

Des de mitjan segle VI aC o poc abans són patents en tota l'àrea ibèrica una sèrie de transformacions que indiquen canvis profunds en l'escala i en la forma d'organització de la societat, en la tecnologia i també en la naturalesa, volum i procedència dels béns d'importació d'origen mediterrani. El sistema de poblament n'és un testimoni clar. En efecte, malgrat la relativa pobresa de les dades, la informació disponible indica l'existència, a la major part del territori ibèric, de sistemes de poblament jerarquitzat, que han de correspondre a unitats polítiques centralitzades d'un cert abast territorial, sovint difícil d'avaluar, però molt superior, en tot cas, al de les comunitats locals i les agrupacions dirigides per *Big Men* de la Primera Edat del Ferro. Aquestes entitats eren presidides per assentaments de grandària molt superior a les aldees documentades en el període precedent, ja que ocupen, quan és determinable, una superfície d'unes 3 ha o poc més, com ara el Puig de Sant Andreu, a Ullastret (Baix Empordà) –protegit per poderoses muralles (fig. 10, 1)–, el Cabeço d'Alfafara (el Comtat), la Serreta i el Puig d'Alcoi o l'Alcúdia d'Elx, i potser també, si valorem la presència de materials d'importació o el paper rellevant que van tenir en moments posteriors, altres de més mal coneguts, com Tarragona (*Kesse/Tarakon*), Sagunt (*Arse/Saguntum*), Sant Miquel de Lliria (*Edeta*), Los Villares (*Kelin*) i Xàtiva (*Saiti*).⁵⁰ Els assentaments secundaris cobreixen sovint una superfície entorn de 1,5 ha, com el turó de ca n'Olivé, a Cerdanyola (Vallès Occidental), el Tos Pelat de Montcada (Horta

Nord) o la Covalta d'Albaida (la Vall d'Albaida). A més, es documenta la persistència de les aldees i d'un poblament dispers en granges i cases aïllades. La jerarquització del poblament que ara s'observa a àmplies zones del món ibèric reflecteix també la de la societat, amb formes concretes de les quals es parlarà més endavant.

Aquesta imatge general no ha d'amagar, amb tot, l'existència de dinàmiques de transformació específiques a les diferents àrees. A les comarques septentrionals del País Valencià i del curs inferior de l'Ebre l'aparició dels grans assentaments (Punta d'Orlell, Torre de la Sal) no és anterior al segle IV aC. A més, certes zones van experimentar uns processos diferents. Així, a la Catalunya central i a la depressió de l'Ebre el nucli més grans, com el Molí d'Espígol de Tornabous, no fan més de 1 ha (potser a causa de la manca d'informació sobre Lleida/*Iltirta*), ni tan sols a partir del segle IV aC. Una altra situació específica és la de l'alt Guadalquivir, on des de finals del segle VII aC s'inicia un procés que, en el termini de poc més d'un segle, conduirà a la concentració de tota la població en una sèrie d'assentaments fortificats de diverses hectàrees de superfície, cadascun dels quals albergava versemblantment un grup humà complet, amb àrees residencials diferenciades per als aristòcrates amb la seva clientela i per a la resta de grups de la societat (esclaus, artesans, etc.).⁵¹

De tot això es dedueix un creixement important de la població, que també explica la ràpida difusió de l'ús del torn per a la fabricació de ceràmiques, ja que els costos que suposa la generalització d'aquesta tècnica només es justifiquen per un increment important de la demanda.⁵² L'expansió demogràfica suposa, a més, un canvi d'estratègia en relació a l'ús del ferro, traduïda en la seva aplicació a la intensificació de l'economia de subsistència. Ara, efectivament, es documenten les primeres eines agrícoles de ferro, incloent la rella d'arada, que és l'instrument fonamental de l'agricultura intensiva.⁵³ Els motius d'aquesta transició –que suposava, com s'ha dit, l'acceptació de nous riscos i nous costos– s'han de cercar en els interessos de l'aristocràcia emergent, en concret la necessitat d'incrementar un capital humà i econòmic que havia assolit els seus límits amb la tecnologia preexistent. En una situació de conflicte, aquest increment era imprescindible per a expandir, consolidar i, eventualment, fer permanent i transmissible el poder de les elits, que, com ha suggerit A. Ruiz, devien mantenir el control sobre la producció i ús dels nous mitjans de producció.⁵⁴ Amb tot, és versemblant suposar que les solucions que aquest procés aportava a l'economia de subsistència –l'increment de la productivitat i la possibilitat de suavitzar el control sobre el creixement de la població– van facilitar-ne l'acceptació al conjunt de la població.

Podem pensar que aquesta percepció positiva del canvi tecnològic i del paper desenvolupat per l'elit va facilitar la formació d'una ideologia legitimadora de la desigualtat hereditària, de la qual tenim alguns indicis significatius. En l'àmbit funerari, cal observar que el nombre de tombes conegudes és molt petit en relació a una societat que es

desenvolupa demogràficament. Al nord de l'Ebre és molt inferior al conegut per al període anterior, sense que això es pugui atribuir a problemes de conservació, ja que el ritual i el tipus de sepultura coneguts són els mateixos.⁵⁵ A més, les tombes presenten sovint signes d'estatus social elevat, especialment a l'àrea ibèrica meridional, on es documenten monuments funeraris complexos i una esplèndida escultura sepulcral. És possible, per tant, que el ritual funerari complex que es documenta arqueològicament estigués limitat a un grup social molt restringit,⁵⁶ al qual es devien atribuir formes diferenciades de pervivència ultraterrenal i una relació particular amb les forces sobrenaturals, que el capacitava especialment per a l'exercici del poder i la direcció de la societat. Aquest component sobrenatural es reflecteix en l'escultura funerària meridional, de forma ben patent al monument de Pozo Moro (Albacete), ornamentat amb relleus al·lusius a la vinculació del personatge enterrat amb la divinitat,⁵⁷ o al conjunt de Porcuna (Jaén),⁵⁸ on destaca l'escena de combat d'un heroi contra un grifó (fig. 11). Igualment, la gran davallada del volum d'importacions indica que aquests materials –ara gairebé exclusivament vaixel·la grega (fig. 12)– deixen de ser distribuïts al conjunt de la comunitat i s'utilitzen en un cercle aristocràtic restringit, amb la funció de remarcar unes diferències d'estatus acceptades pel conjunt de la societat.⁵⁹

El període ibèric ple (ca. 400-200 aC). La formació dels estats arcaics.

Entre la segona meitat del segle V aC i la conquesta romana, a principi del segle II aC, es comprova una nova expansió demogràfica, testimoniada pel creixement d'alguns grans assentaments, l'aparició d'altres nuclis de poblament concentrat i, almenys en determinades zones, l'expansió del poblament dispers en granges i cases rurals. Tot això permet pensar en un paisatge completament humanitzat –sens dubte per primera vegada en la història d'aquest territori– i en un volum de població que es devia acostar novament als límits de la capacitat de sustentació. Aquesta situació imposava millores organitzatives relacionades amb l'explotació dels recursos, l'emmagatzematge i distribució d'excedents, així com la protecció del territori i de la població. En definitiva, una nova expansió de l'economia política, que va donar lloc a l'aparició d'un sistema administratiu i de la complexitat institucional propis dels estats arcaics, reconeixibles l'un i l'altra en la documentació històrica i arqueològica.

Efectivament, són ben coneguts els patrons de poblament de diferents zones, que –més enllà de detalls propis de cadascuna– revelen, en general, una profunda jerarquització i una notable especialització funcional dels assentaments. Els nuclis de primer ordre, que podem considerar amb tota versemblança com a capitals de territoris polítics, cobreixen ara sovint una superfície entorn de les 10 ha, potser de 15 ha o més en el cas d'Ullastret. Els nivells jeràrquics inferiors inclouen ciutats secundàries, aldees, establiments de caràcter militar i de control del ter-

ritori, com la ciutadella aristocràtica d'Alorda Park (Calafell), a més del poblament dispers. Aquesta estructura jerarquitzada indica l'existència d'una administració complexa, amb diversos nivells de presa de decisions, que també ens és revelada per la gran difusió de l'escriptura a partir del segle IV aC. En particular, cal esmentar els escrits sobre làmina de plom (fig. 5, 3), els quals, com hem dit abans, semblen ser generalment textos amb un contingut econòmic, possiblement documents administratius. S'hi ha d'afegir l'existència de sistemes de pesos i mesures i d'encunyacions monetàries (fig. 5, 1-2), que en la seva immensa majoria no són anteriors a la Segona Guerra Púnica –i es poden relacionar per tant amb la presència romana–, però que podrien remuntar a mitjan segle III aC, segons alguns autors, en el cas de les primeres monedes de plata d'Arse (Sagunt).⁶⁰ El control de les elits sobre la producció –necessari per al manteniment de les estructures administratives i de l'aparell militar– queda també demostrat, al nord de l'Ebre, per l'existència de grans camps de sitges, veritables magatzems de gra que sovint no poden relacionar-se amb nuclis de població importants i s'han d'entendre com veritables acumulacions de capital.⁶¹

L'extensió territorial d'aquests estats pot ser establerta a través de les fonts literàries i, sobretot, de la documentació arqueològica, en particular a partir de la distribució dels nuclis de grans dimensions i dels assentaments de tipus militar, que poden indicar les zones de frontera. Amb aquestes dades, i utilitzant fonamentalment la tècnica d'anàlisi geogràfica dels polígons de Thiessen, és possible proposar un mapa hipotètic i del tot provisional de territoris polítics ibèrics del segle III aC, just abans de la conquesta romana (fig. 13). L' superfície sembla relativament uniforme: a la costa de Catalunya es pot avaluar entre 2000 i 3000 km², mentre que al País Valencià semblen bastant més petits, entre 800 i 1700 km², per bé que el de Kelin, a l'interior, n'ocupa uns 2500. Es tracta d'unes dimensions corrents al món antic, comparables amb les de molts estats grecs⁶² i etruscs,⁶³ i no gaire allunyades de la superfície teòrica de 1500 km² que Renfrew va proposar per a l'*early state module*.⁶⁴ Amb tot, els resultats obtinguts amb aquesta metodologia s'han d'entendre com a merament aproximatius, no com un reflex precís de la realitat politicoterritorial del món ibèric. En particular, cal considerar la possibilitat que alguns dels nuclis de primer ordre i els territoris que controlaven fossin en algun moment dependents d'altres de més poderosos.

Ètnies i estats

Les fonts antigues donen a conèixer un nombre relativament elevat d'etnònims ibèrics i, malgrat l'escepticisme d'alguns autors,⁶⁵ creiem que generalment permeten deduir-ne la ubicació geogràfica, amb més o menys precisió. Ja hem mencionat el testimoni d'Hecateu, vers 500 aC, però les informacions esdevenen molt més abundoses en les fonts més tardanes, que narren els esdeveniments politicomilitars esdevinguts a Ibèria des de la Segona Guerra

Púnica, així com els textos geogràfics, sobretot els d'Estrabó i Ptolomeu. Cal afegir la fossilització en la terminologia administrativa romana de noms ibèrics –per exemple, *regio contestana* o *regio edetana*–, sense cap garantia, però, que la realitat que designaven coincidís de manera estricta amb l'extensió territorial de les ètnies ibèriques que tenien aquest nom, i també les llegendes monetals –quasi totes de segles II-I aC–, que en alguns casos transmeten etnònims (per exemple *laiesken* o *ausesken*) ben documentats per les fonts literàries (en aquest cas, *laetani* i *ausetani*). El mapa paleontològic que és possible inferir a partir d'aquests documents ja va ser establert amb considerable precisió per Bosch-Gimpera, continuant una llarga tradició d'estudi de les fonts escrites, que ell va completar amb l'anàlisi de l'estructura geogràfica i de la relativament escassa informació arqueològica disponible en aquell moment.⁶⁶ El resultat del seu treball ha estat recollit –i completat– en nombrosos estudis, i, amb alguns matisos, continua essent vàlid. La figura 1 dona una imatge raonablement completa i actual d'aquesta qüestió, sobre els detalls de la qual no ens és possible entrar. Atesa la datació tardana de la gran majoria de fonts, cal suposar que aquest mapa reflecteix de forma aproximada la situació existent a partir de finals del segle III aC, i no existeixen elements que permetin saber si era gaire diferent en les centúries precedents.

Quant a la relació entre ètnies i territoris polítics, hi ha situacions molt diverses. Al nord de l'Ebre sembla existir sovint una correspondència precisa entre aquestes dues realitats, sobretot a l'àrea costanera, on els territoris ètnics atribuïbles segons les fonts escrites a Indiketes, Laietans i Cessetans coincideixen amb els territoris "arqueològics" determinats a partir dels polígons de Thiessen i presidits respectivament pels grans nuclis d'Ullastret (*Indika?*), Burriac (*Ilturo*) i Tarragona (*Tarakon-Kese*). La situació és ben diferent a la regió de l'Ebre i al sud d'aquest riu. Aquí les unitats ètniques són força més àmplies que els espais polítics delimitats arqueològicament. Així, la Ilercavònia hauria englobat almenys dos d'aquests territoris, centrats a Torre la Sal i a Tortosa (o el Castellet de Banyoles?). El mateix es pot dir de l'Edetània –que hauria inclòs els territoris d'*Edeta*, *Arse*, *Sucro* i, tal vegada, La Carència– i de la Contestània, la qual, a més de les ciutats de *Saiti* i *Ilici* hauria incorporat també els espais polítics organitzats entorn dels nuclis del Rabat, la Serreta d'Alcoi i el Tossal de Manises. Vers l'interior, a més, es poden aïllar tres grans territoris, corresponents respectivament a *Kelin*, el Castellar de Meca i El Monastil, per als quals no és possible proposar una filiació ètnica segura.⁶⁷

Institucions polítiques i estructura social

Sobre la naturalesa de les institucions i l'organització administrativa, el nostre coneixement està limitat per la pobresa de les informacions transmeses pels autors grecolatins i per l'absència d'estructures arquitectòniques vinculades clarament amb aquestes funcions. Recordem,

amb tot, la referència de T. Livi, parlant dels pobles al nord de l'Ebre, als *senatores omnium civitatum* convocats per Cató després de la revolta dels bergistans, que fa pensar en l'existència de consells d'ancians. També existia un consell d'aquest tipus a Sagunt (Livi, 21, 14). Més freqüents són les referències als monarques, documentats en àrees diverses, com la Bastetània, l'Edetània o la Ilergècia. Els epítets de *tyrannos*, *basiléus*, *dynastes*, *regulus* i *rex* són utilitzats recurrentment per designar personatges eminents, com els ilergets Indíbil (o Andòbales) i Bilistages, l'edetà Edecó (o Edescó), i Culchas (o Còlicas), que regnava sobre diverses ciutats (vint-i-vuit l'any 209; només disset l'any 197), probablement a la Bastetània. La freqüent associació de Mandoni a Indíbil en les fonts antigues ha portat a suposar la possible existència entre els ilergetes d'una monarquia dual, semblant a la d'Esparta. T. Livi (21,12) esmenta un *praetor* de Sagunt, que podria ser un monarca o, més probablement, un magistrat. El fet que l'any 205 aC, i cedint a l'exigència dels romans després d'una rebel·lió d'ilergets i ausetans, el *concilium* dels ilergetes –si doncs no es tracta d'una assemblea dels diferents pobles insurrectes– els lliurés Mandoni i altres prínceps pot indicar una preeminència última d'aquesta institució en relació a la monarquia. L'existència d'institucions semblants entre la resta de pobles ibèrics ens sembla probable, malgrat el silenci de les fonts escrites, que possiblement es deu a la manca de protagonisme d'aquestes ètnies –i, per tant, dels seus caps– en els esdeveniments de la segona guerra púnica.

La documentació és encara més pobre pel que fa a l'organització social. En un estudi liminar sobre aquesta problemàtica, J. Mangas va mostrar que una forma molt estesa de relació social al món mediterrani abans de l'expansió romana i de l'esclavisme era la dependència comunitària, és a dir, la submissió de comunitats aldeanes senceres a una comunitat dominant, que adquireix la condició d'aristocràcia i dirigeix la societat des d'un assentament de grans dimensions, on es concentra el poder i l'administració.⁶⁸ El grau de dependència pot variar considerablement, i és perfectament possible que les comunitats sotmeses conservin el control de les seves terres, es considerin lliures i mantinguin drets polítics, encara que resten obligades a lliurar una part dels seus excedents a la comunitat dominant i participen de forma diferenciada en el servei d'armes. Com ha indicat A. Ruiz en diferents treballs,⁶⁹ l'origen d'aquesta forma de relació s'ha de cercar en els processos de diferenciació que durant la primera edat del ferro i l'ibèric antic van conduir a la separació de determinats llinatges i a l'establiment de vincles clientelars, en virtut dels quals l'aristòcrata proporciona protecció i distribueix els béns de prestigi necessaris per a les transaccions socials a canvi de tribut, obediència i contribució militar. Nosaltres afegiríem que aquests processos s'expliquen efectivament per les estructures de relacions socials heretades per cada societat del seu passat, però que tenen un factor desencadenant en bases materials de caire demogràfic i tecnològic que ja hem descrit. En altres casos,

la conquesta militar pot haver conduït a situacions similars.

A partir de l'anàlisi de les fonts literàries i epigràfiques J. Mangas considerava que la dependència comunitària havia estat el tret bàsic de l'organització social al sud de la península ibèrica en època preromana. Aquest model, tanmateix, s'adiu amb les dades arqueològiques disponibles al nord de l'Ebre, on, com s'ha dit, existeixen sovint grans nuclis amb funció de capitalitat i que amb tota probabilitat van ser la residència de l'aristocràcia dels territoris respectius (o d'una bona part d'aquesta). Ho demostren les dimensions i complexitat de l'arquitectura domèstica, la sofisticació dels sistemes defensius i, de forma eloqüent, el fet que les dues grans necròpolis conegudes del període ibèric ple es trobin a la rodalia de dos d'aquests assentaments (Ullastret i Burriac). El fet que els diferents poblats estaven ocupats per comunitats socialment separades queda igualment demostrat per les diferències en la grandària i estructura de les cases, i també en el nombre i qualitat dels béns de prestigi, en particular de les importacions.⁷⁰ La jerarquització dels patrons de poblament fa pensar que aquest model d'organització social va caracteritzar també la resta del territori ibèric fins a Múrcia. En canvi, a l'Alt Guadalquivir l'existència d'un model polinuclear, sense aldees ni nuclis de dimensions particularment destacades, ha portat a suposar l'existència de grups gentilicis complets –des dels aristòcrates als nivells inferiors de la clientela– a l'interior de cada assentament, i els treballs d'excavació i prospecció realitzats al de Puente Tablas semblen confirmar-ho.⁷¹ Només en un moment avançat, ja en el segle III aC, es comprova l'existència d'estructures polítiques més àmplies, car, com ja s'ha dit, Culchas controlava un nombre d'*oppida* comprès entre disset i vint-i-vuit, segons el moment.

La dissolució del món ibèric

El procés de canvi cultural que culminà amb la total dissolució de la cultura ibèrica i la plena assimilació de la població autòctona a la cultura llatina cobreix un llarg període de dos-cents anys, dins del qual és possible diferenciar distintes etapes i processos en les relacions entre pobladors indígenes i colonitzadors romans.⁷²

Les dades arqueològiques confirmen les informacions textuais que mostren la primera etapa de l'ocupació romana com un procés traumàtic, marcat per diversos alçaments, el més important dels quals, els anys 197-195 aC, fou enèrgicament reprimat per M. Porci Cató. Està comprovat l'abandonament –i a vegades destrucció violenta– de molts assentaments ibèrics, inclosos centres de poders i llocs amb valor estratègic, entorn de 200 aC, en alguns casos en relació amb les operacions militars de la Segona Guerra Púnica, en d'altres segurament per l'acció de Cató. Igualment significatiu és el fet que la necròpolis de Burriac, on s'enterrava l'aristocràcia laietana, deixés de ser utilitzada a principi del segle II aC. La conquesta va suposar, en molts casos, la liquidació de les es-

estructures de poder indígenes i possiblement tal com s'ha documentat a Andalusia, l'alliberament de comunitats sotmeses als antics estats ibèrics. L'atomització política resultant es reflecteix en l'elevat nombre de seques ibèriques que encunyen en el segle II aC, sobretot al nord de l'Ebre, i devia facilitar en gran mesura el control del país pels romans, malgrat que molts assentaments ibèrics van continuar ocupats –o van ser reocupats– fins mitjan segle I aC.

Durant uns cinquanta anys, l'acció de Roma es va limitar a l'ocupació militar –exercida sobretot des del campament establert al costat de la ciutat grega d'*Emporion* i des de la base militar de *Tarraco*– i a l'explotació fiscal dels territoris conquerits, que es reflecteix en la proliferació d'encunyacions indígenes, segurament destinades en part al sosteniment dels exèrcits romans que operaven a la península. En la segona meitat del segle II aC es va procedir a una progressiva reorganització, marcada per la fundació de noves ciutats –començant per València, el 138 aC–, la creació d'una nova infraestructura viària i una expansió del poblament rural que, atesa l'existència de cadastres datables probablement d'aquest mateix moment, s'ha d'atribuir a la iniciativa del poder romà. A finals del segle II aC proliferen les fundacions urbanes –sobretot a Catalunya–, la qual cosa ha fet pensar en un veritable programa de colonització, que hauria comportat l'arribada de població itàlica i que es podria vincular amb la introducció de formes d'explotació agrícola basades en el sistema de la *villa*, tal com suggereix l'aparició en el segon quart del segle I aC d'una producció vinària pròpia envasada en àmfores de tipus itàlic.⁷³

La culminació del procés es produeix en el decurs del segle I aC, amb les últimes fundacions de ciutats romanes –com ara *Iluro* (Mataró), a mitjan del segle I, i *Barcino* (Barcelona), ja en època augustal–, l'abandonament, ara ja definitiu, dels darrers nuclis ibèrics i la definitiva expansió de l'anomenat “sistema agrícola de la *villa*”. En definitiva, des d'època d'August no queda ja res de les formes d'ocupació del territori pròpies de la cultura ibèrica. A partir d'aquest moment trobarem un paisatge humanitzat segons criteris molt diferents, plenament romans.

Pel que fa al procés de substitució lingüística, sabem que fins al primer quart del segle I aC l'ús de la llengua i de l'escriptura ibèriques va mantenir una gran vitalitat, fins al punt que n'apareixen testimonis en zones com l'àrea central del Pirineu català, on prèviament no existien. El període de màxima utilització del sistema escriptural ibèric sembla situar-se entre el darrer terç del segle II aC i el primer quart de la centúria següent, amb una important davallada sobretot des de mitjan segle I aC.⁷⁴ Els darrers grafits ibèrics es daten de mitjan segle I dC, moment en què el procés de substitució lingüística ja devia estar força avançat, sense que, tanmateix, sigui possible determinar quan es va produir la definitiva desaparició de l'ús oral de l'ibèric o d'altres llengües que es pogués haver utilitzat en aquesta àrea.

CONCLUSIÓ

No és possible sintetitzar en unes poques pàgines la totalitat d'un procés històric de més de mig mil·lenni i les múltiples manifestacions d'una brillant civilització, que va assolir un grau elevat de desenvolupament sociocultural i va produir una destacada cultura material, inclosa una plàstica que, amb tota justícia, ha cridat l'atenció dels estudiosos des de fa més d'un segle. Si, tanmateix, volguéssim descriure ràpidament aquesta etapa, incidint en els aspectes realment crucials, hauríem de concloure que va ser un període de transformacions profundes, marcat, en el seu inici, per la desintegració de les societats igualitàries i el desenvolupament de l'estratificació social, i, en el seu final, per la incorporació i, finalment, la plena integració en la cultura romana. Les formes de vida es van transformar profundament durant aquest període relativament breu. El creixement de la població i la generalització de la metal·lúrgia del ferro van comportar la plena sedentarització i la formació d'un paisatge totalment ocupat i completament humanitzat. El desenvolupament dels sistemes administratius, a més, va comportar l'aparició del tribut i, probablement, el lligam a la terra dels camperols, la immensa majoria de la població. Tot això va significar, per primera vegada en aquesta part del planeta, la definitiva domesticació dels membres de la nostra espècie, una transformació sense parí des del neolític, i possiblement més radical que aquest, pel que fa a les formes de vida.

AGRAÏMENTS

L'autor vol expressar el seu reconeixement a David Asensio, M. Carme Belarte i Joan Ramon, que han tingut la gentilesa de llegir una primera versió d'aquest text i de millorar-lo amb les seves observacions, crítiques i consells.

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] Allen W. JOHNSON, Timothy K. EARLE. *The Evolution of Human Societies: from Foraging Group to Agrarian State*. 2000², Stanford 1987.
- [2] ALLEN W. JOHNSON, Timothy K. EARLE. *The Evolution of Human Societies...* 2000², 1987, citat a la n. 1, p. 14 i 29-32
- [3] V.G. CHILDE. *The Danube in Prehistory*. Oxford University Press, Oxford 1929, p. V-VI; V.G. CHILDE. *Piecing Together the Past: The Interpretation of Archaeological Data*. Routledge and Keegan Paul, Londres 1956, p. 123.
- [4] Javier de Hoz. «La lengua y la escritura ibéricas». *Lengua y Cultura en la Hispania prerromana*, Actas del V Coloquio sobre Lenguas y Culturas prerromanas en la Península Ibérica (Colònia, 1989). Uni-

- versitat de Salamanca, Salamanca 1993, p. 635-666 (en particular, p. 644-648)
- [5] Javier de HOZ. «Griegos e iberos: testimonios epigráficos de una cooperación mercantil». A: Paloma CABRERA, Ricardo OLMOS, Enric SANMARTÍ-GREGO (coord.). *Iberos y griegos: lecturas desde la diversidad*, Huelva Arqueológica, XIII, 2, p. 243-271 (especialment p. 251-252).
- [6] La hipòtesi més acceptada, deguda a J. de Hoz, és que la primera escriptura paleohispànica es va crear per anotar una llengua diferent de l'ibèric, parlada a Andalusia, i que els dos sistemes emprats per a l'ibèric en deriven; V. Javier de HOZ. «La lengua ...», citat a la n. 4, p. 636-644.
- [7] Javier de HOZ. «La lengua...», citat a la n. 4, p. 650-651; Javier de HOZ. «Algunas reflexiones sobre fronteras étnicas y lingüísticas». A: Luís BERROCAL, Philippe GARDES (eds.). *Entre Celtas e Iberos. Las poblaciones protohistóricas de las Galias e Hispania*. Real Academia de la Historia y Casa de Velázquez, Madrid 2001, p. 77-88 (especialment p. 78-80).
- [8] Javier VELAZA. «Lengua vs. cultura material: el (viejo) problema de la lengua indígena de Catalunya». A: M.C. BELARTE, J.SANMARTÍ (eds.). *De les comunitats locals als estats arcaics: la formació de les societats complexes a la costa del Mediterrani occidental*. Homenaje a Miquel Cura, Actes de la III Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell, *Arqueo Mediterrània*, 9, 2006, p. 273-280 (en particular, p. 275).
- [9] Joan SANMARTÍ. «From local communities to early states: the development of complexity in protohistoric Catalonia». *Pyrenae*, 35-1. Universitat de Barcelona, Barcelona 2004, p. 7-41 (en particular p. 28)
- [10] Javier VELAZA. «Lengua vs. cultura material...», citat a la n.8, p. 279.
- [11] Helena BONET, Mª Jesús de PEDRO, Ángel SÁNCHEZ et al. *Arqueología en blanc i negre. La labor del SIP 1927-1950*. Diputació de València, València 2006; Juan BLÁNQUEZ, Lourdes ROLDÁN. *La fotografía ibérica a través de la fotografía de principios de siglo. Un homenaje a la memoria*. Madrid 1999; Juan BLÁNQUEZ, Lourdes ROLDÁN. *La fotografía ibérica a través de la fotografía de principios de siglo. El litoral mediterráneo*. Madrid 1999; Enric SANMARTÍ-GREGO. «El te y la magdalena: en busca de la Iberia perdida (Conferencia de clausura)». A: C. ARANEGUI (coord.). *Actas del Congreso Internacional Los iberos. Príncipes de Occidente. Estructuras de poder en la sociedad ibérica*. Fundació "La Caixa", Barcelona 1998, p. 447-453.
- [12] Arturo RUIZ, Manuel MOLINOS. *Los iberos, Análisis arqueológico de un proceso histórico*. Crítica, Barcelona 1993 (*The archaeology of the Iberians*, Cambridge University Press, 1998).
- [13] Joan SANMARTÍ, Joan SANTACANA. *Els ibers del nord*. Rafael Dalmau Editor, Barcelona 2005.
- [14] Isabel IZQUIERDO et al. *Diálogos en el país de los iberos*. Ministerio de Cultura, Madrid 2004.
- [15] Martín ALMAGRO, Manuel FERNÁNDEZ-MIRANDA. *Los iberos*. Ministerio de Cultura, Madrid 1983; Carmen ARANEGUI, Jean-Pierre MOHEN, Pierre ROUILLARD (comisaris). *Els Ibers, Prínceps d'Occident*. Fundació "La Caixa", Barcelona 1998.
- [16] Oriol MERCADAL (coord.). *Món Ibèric als Països Catalans*. XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, Homenatge a Josep Barberà i Farràs, Puigcerdà 2005.
- [17] Enric SANMARTÍ-GREGO. «Bosch Gimpera y la Escuela Catalana de Estudios Ibéricos». A: Juan BLÁNQUEZ PÉREZ, Lourdes ROLDÁN GÓMEZ. *La fotografía ibérica a través de la fotografía de principios de siglo. Un homenaje a la memoria*. Madrid 1999, p. 109-112.
- [18] Pere BOSCH-GIMPERA. *El Problema de la cerámica ibérica. Memorias de la Comisión de Investigaciones Paleontológicas y Prehistóricas*, 7, Madrid 1915.
- [19] V. la nota 1.
- [20] Joaquín COSTA MARTÍNEZ. «Inscripción Ibero-Latina de Jódar». *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza*, núm. 297-302, juny-setembre, Madrid 1889.
- [21] Joan MALUQUER DE MOTES I NICOLAU. *El impacto colonial griego y el comienzo de la vida urbana en Cataluña*. CSIC, Barcelona 1966; Joan MALUQUER DE MOTES I NICOLAU. «Problemática histórica de la cultura ibérica». *XXX Congreso Nacional de Arqueología* (Múrcia, 1981), Saragossa 1982, p. 29-49.
- [22] Miquel TARRADELL. *Les arrels de Catalunya*. Barcelona 1962 (1° edició de butxaca, 1982)
- [23] Eduard RIPOLL, Miquel LLONGUERAS, Enric SANMARTÍ-GREGO (eds.). *Simposi Internacional: Els Orígens del Món Ibèric. Empúries*, 38-40, Barcelona 1976-1978.
- [24] Ricardo OLMOS et al. *La sociedad ibérica a través de la imagen*. Ministerio de Cultura, Barcelona 1992; Francisco Javier MARTÍNEZ QUIRCE. *Al otro lado del espejo: aproximación a la imagen ibérica*. Pórtico Librería, Saragossa 1996.
- [25] Lourdes PRADOS, Isabel IZQUIERDO. «Arqueología del género: La cultura ibérica». A: Homenaje a E. Ruano, *Boletín de la Asociación Española de Arqueología*, 42, Madrid 2002-2003, pp. 213-229; Isabel IZQUIERO, Lourdes PRADOS. *Espacios funerarios y religiosos en la cultura ibérica: lecturas desde el género en arqueología*. *Spal*, 13, Sevilla 2004, pp. 155-180; Antonio URIARTE. *La conciencia evadida. La conciencia recuperada. Diálogos en torno a la Arqueología de la Mente y su aplicación al registro funerario ibérico. La necrópolis de Baza*. Madrid 2001.
- [26] Arturo RUIZ. «Los príncipes iberos: procesos eco-

- nómicos y sociales». A: C. ARANEGUI (coord.). *Actas del Congreso Internacional Los iberos. Principes de Occidente. Estructuras de poder en la sociedad ibérica*. Fundació "La Caixa", Barcelona 1998, p. 289-300; Arturo RUIZ. «El concepto de clientela en la sociedad de los príncipes». A: Consuelo MATA, Guillem PÉREZ JORDÀ. *IBERS. Agricultors, artesans i comerciants*. III Reunió sobre Economia en el Món Ibèric. *Saguntum-LPAV*, Extra3. Universitat de València, València, p. 11-20; Arturo RUIZ, Manuel MOLINOS. *Iberos en Jaén*. Universitat de Jaén, Jaén 2007.
- [27] Allen W. JOHNSON, Timothy K. EARLE. *The Evolution of Human Societies...* 2000², 1987 (citada a la nota 1).
- [28] Que en part es pot trobar també a Joan SANMARTÍ. «From local communities...» (citada a la n. 9), a Joan SANMARTÍ, Joan SANTACANA. *Els ibers del nord* (citada a la n. 13) i a Joan SANMARTÍ. «La conformación del mundo ibérico septentrional». *Actas del IX Coloquio sobre lenguas y culturas paleohispánica, Palaeohispanica*, 5. Institución Fernando el Católico i Universitat de Barcelona, Saragossa 2005, p. 333-357.
- [29] Dominique GARCIA. «Dynamiques territoriales en Gaule méridionale durant l'Âge du Fer». A: Dominique GARCIA, Florence VERDIN (dirs.). *Territoires celtiques. Espaces ethniques et territoires des agglomérations protohistoriques d'Europe occidentale*. Actes du XXIVe colloque international de l'AFEAF (Martigues, 1-4 de juny de 2000), París 2002, p. 88-103 (especialment p. 91-94); David GARCIA, Francesc GRACIA, Isabel MORENO. «Consideracions sobre la complexitat social durant el primer Ferro al nord-est de la península Ibèrica. Les comunitats del curs inferior del riu Ebre i de les terres del riu Sénia». A: Mª Carme BELARTE, Joan SANMARTÍ (ed.). *De les comunitats locals als estats arcaics: la formació de les societats complexes a la costa del Mediterrani occidental*. Homenatge a Miquel Cura, Actes de la III Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell. *Arqueo Mediterrània*, 9, 2006, p. 201-219 (especialment p. 206-207); Joan SANMARTÍ. «From local communities...» (citada a la n. 9), p. 11-13.
- [30] Philippe GARDES. «Habitat, sociétés et territoires protohistoriques dans la vallée de l'Ebre (VIIIe-IIe s. av. J.-C.)». A: Ramon BUXÓ, Enriqueta PONS (dir.). *Els productes alimentaris d'origen vegetal a l'edat del Ferro de l'Europa Occidental: de la producció al consum*. Sèrie Monogràfica, 18, Girona 1999, p. 73-90 (especialment p. 79).
- [31] Arturo RUIZ, Manuel MOLINOS. *Iberos en Jaén* (citada a la n. 26), p. 133-144.
- [32] Francesc GUSI, Empar BARRACHINA. «L'evolució dels grups culturals del bronze final i del ferro al País Valencià. Estat de la qüestió i problemàtica». A: Oriol MERCADAL (coord.). *Món Ibèric als Països Catalans*. XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, Homenatge a Josep Barberà i Farràs, Puigcerdà 2005, p. 95-116 (especialment p. 99); Consuelo MATA, Mª Àngels MARTÍ, Mª Pilar IBORRA. «El País Valencià del Bronze Recent a l'Ibèric Antic: el procés de formació de la societat urbana ibèrica». A: Miquel CURA, Jordi ROVIRA (eds.). *Models d'ocupació, transformació i explotació del territori entre el 1600 i el 500 a.n.e. a la Catalunya meridional i zones limítrofes de la depressió de l'Ebre*. Gala, 3-5, 1994-1996, p. 183-218 (especialment p.190); David GARCIA, Francesc GRACIA, Isabel MORENO. «Consideracions sobre la complexitat social...», citada a la n. 29, p. 210; Ignacio GRAU. «Dinámica social, paisaje y teoría de la práctica. Propuestas sobre la evolución de la sociedad ibérica en el área central del oriente peninsular». *Trabajos de Prehistoria*, 64, núm. 2, juliol-desembre, p. 119-142 (especialment p. 127).
- [33] Arturo RUIZ, Manuel MOLINOS. *Iberos en Jaén* (citada a la n. 26), p. 169-170.
- [34] Alfredo GONZÁLEZ PRATS. «Balanz de vint-i-cinc anys d'investigació sobre la influència i presència fenícia a la província d'Alacant». *Fonaments*, 12, 2005, p. 41-64.
- [35] Joan RAMON. *Excavaciones arqueológicas en el asentamiento fenicio de Sa Caleta (Ibiza)*. *Cuadernos de Arqueología Mediterránea*, 16. Edicions Bellaterra, Barcelona 2007.
- [36] Hermanfrid SCHUBART. «La forja fenicia del hierro en el Morro de Mezquitilla». *Actas del I Seminario Internacional "La cerámica fenicia en Occidente"*. Alacant 1999, p. 241-256.
- [37] Carme ROVIRA. «Los talleres metalúrgicos fenicios del Cerro del Villar (Guadalhorce-Málaga)». *V Congreso Internacional di Studi Fenici e Punici* (Palermo-Marsala, 2000), vol. III, Palerm 2005, p. 1261-1270.
- [38] Xavier AQUILUÉ et al. *Intervencions arqueològiques a Sant Martí d'Empúries (1994-1996)*. *De l'assentament precolonial a l'Empúries actual*. *Monografies Emporitanes*, 9. Girona 1999.
- [39] Anna Mª PUIG, Mª Aurora MARTIN. *La colònia grega de Rhode (Roses, Alt Empordà)*. Sèrie Monogràfica, 23. Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona, Girona 2006.
- [40] Carme ROVIRA. «Producción e intercambio de los primeros objetos de hierro del nordeste de la Península Ibérica (s. VII-VI a.C.)». *L'économie du fer protohistorique : de la production à la consommation*, Actes du XXVIIIe colloque de l'AFEAF (Toulouse, 20-23 mai 2004), *Aquitania*, supp. 14-2, p. 167-175.
- [41] Jangsuk KIM. «Elite Strategies and the Spread of Technological Innovation: The Spread of Iron in the Bronze Age Societies of Denmark and Southern Korea». *Journal of Anthropological Archaeology*, 20, 2001. p. 442-478.

- [42] Aquest doble vessant guerra d'armes/guerra de la riquesa s'expressa contemporàniament en les esteles decorades del sud-oest de la península ibèrica (Arturo RUIZ. «Los príncipes iberos...», citat a la n. 26, p. 290).
- [43] Feliciano SALA. «La recerca de la cultura ibèrica al País Valencià: l'estat actual i una perspectiva de futur». A: Oriol MERCADAL (coord.). *Món Ibèric als Països Catalans*. XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, Homenatge a Josep Barberà i Farràs, Puigcerdà 2005, p. 217-240 (especialment p. 230-231).
- [44] Pierre MORET. «Tossal Montañés y La Gessera: ¿residencias aristocráticas del Ibérico Antiguo en la cuenca media del Matarraña?». *I Jornades d'Arqueologia - Ibers a l'Ebre. Recerca i interpretació* (Tivissa, 23-24 novembre 2001), *Ilercavònia*, 3, 2002, p. 65-73.
- [45] David BEA, Jordi DILOLI, Albert VILASECA. «El Turó del Calvari (Vilalba dels Arcs, Terra Alta). Un recinte singular de la primera edat del ferro al curs inferior de l'Ebre». *I Jornades d'Arqueologia - Ibers a l'Ebre. Recerca i interpretació* (Tivissa, 23-24 novembre 2001), *Ilercavònia*, 3, 2002, p. 75-87.
- [46] Mª Teresa MASCORT, Joan SANMARTÍ, Joan SANCANA. *El jaciment protohistòric d'Aldovesta (Benifallet) i el comerç fenici arcaic a la Catalunya Meridional*. Publicacions de la Diputació de Tarragona, Tarragona 1991.
- [47] David GARCIA, Francesc GRACIA, Isabel MORENO. «Consideracions sobre la complexitat social...», citat a la n. 29
- [48] Feliciano SALA, Javier LÓPEZ. «Los Almadenes (Hellín, Albacete) un poblado orientalizante en la desembocadura del río Mundo». A: Manuela BARTHELEMY, Mª Eugenia AUBET. *Actas del IV Congreso Internacional de Estudios Fenicios y Púnicos: Cádiz, 2 al 6 de octubre de 1995*, vol. 4. Universidad de Cádiz, Cádiz 2000, p. 1885-1894.
- [49] Carlos GÓMEZ-BELLARD, Pierre GUÉRIN. «La production du vin dans l'Espagne préromaine». A: Ramon BUXÓ, Enriqueta PONS (dir.). *Els productes alimentaris d'origen vegetal a l'edat del Ferro de l'Europa Occidental: de la producció al consum. Sèrie Monogràfica*, 18, Girona 1999, p. 379-387.
- [50] Helena BONET, Consuelo MATA. «Habitat et territoire au Premier Âge du Fer en Pays Valencien». A: Thierry JANIN (ed.). *Mailhac et le Premier Âge du Fer en Europe Occidentale. Hommages à Odette et Jean Taffanel* (Actes du Colloque International de Carcassonne, 17-20 septembre 1997). *Monographies d'Archéologie Méditerranéenne*, 7, Lattes, 2000, p. 61-72; Helena BONET, Jaime VIVES-FERRÁNDIZ. «La organización territorial en el País Valenciano entre los siglos VI y I a.C. Panorama actual y reflexiones para el debate». A: Oriol MERCADAL (coord.). *Món Ibèric als Països Catalans*. XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, Homenatge a Josep Barberà i Farràs, Puigcerdà 2005, p. 667-691; Joan SANMARTÍ. «From local communities...» (citat a la n. 9); Arturo RUIZ, Joan SANMARTÍ. «Models comparats de poblament entre els ibers del nord i del sud». A: Josep GUITART, Josep Maria PALET, Marta PREVOSTI. *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental*. Actes del Simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès. Generalitat de Catalunya, Barcelona, p. 39-57; Francisco BURILLO. «Oppida y ciudades estado del norte de Hispania con anterioridad al 153 a.C.». A: Francisco BURILLO MOZOTA (ed.). *Segeda y su contexto histórico entre Catón y Nobilior (195 al 153)* (Homenaje a Antonio Beltrán Martínez). Mara, Fundación Segeda-Centro de Estudios Celtibéricos, Saragossa 2006, p. 35-70.
- [51] Arturo RUIZ, Manuel MOLINOS. *Iberos en Jaén*, citat a la n. 26, p. 131-156.
- [52] Michael DIETLER. «Feasts and commensal politics in the political economy. Food, power and status in Prehistoric Europe». A: Polly WIESSNER, Wulf SCHIEFENHÖVEL (ed.). *Food and the Status Quest: An Interdisciplinary Perspective*. Berghahn Books, Oxford 1996, p. 87-125 (especialment p. 114-115).
- [53] Enriqueta PONS I BRUN. «Catalunya a la transició de l'Edat del Ferro. Zona de pas, època de trasbalsaments humans i canvi cultural». A: Oriol MERCADAL (coord.). *Món Ibèric als Països Catalans*. XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, Homenatge a Josep Barberà i Farràs, Puigcerdà 2005, p. 69-93 (especialment p. 80-81 i fig. 7, 2).
- [54] Arturo RUIZ. «Los príncipes iberos...», citat a la n. 26, p. 295.
- [55] Joan SANMARTÍ. «From local communities...» (citat a la n. 9), p. 21; Joan SANMARTÍ. «La conformación...», citat a la nota 28, p. 314-342.
- [56] Un procés similar de restricció del ritual funerari es documenta a la baixa Andalusia en el segle VII aC, també en un context de jerarquització de la societat (Arturo RUIZ i Manuel MOLINOS, *Iberos en Jaén*, citat a la n. 26, p. 162-163)
- [57] Martín ALMAGRO GORBEA (1983). «Pozo Moro, el monumento orientalizante, su contexto socio-cultural y sus paralelos en la arquitectura funeraria ibérica». *Madriditer Mitteilungen*, 24, Magúncia 1983, p. 177-293.
- [58] Iván NEGUERUELA. *Los monumentos escultóricos del Cerrillo Blanco de Porcuna (Jaén)*. Madrid 1990.
- [59] Joan SANMARTÍ. «From local communities...» (citat a la n. 9), p. 21-22; Ignacio GRAU. «Dinámica social...», citat a la n. 32, p. 129,
- [60] Pere Pau RIPOLLÉS. «Les dracmes d'Arse amb anvers Atenea». *Acta Numismàtica*, 21-23 (Homenatge a Leandre Villaronga), 1993, p. 117-132 (es-

- pecialment p. 124-125); Carmen ARANEGUI. «Arse-Saguntum: una estratègia para consolidar el poder». *Leyenda y arqueología de las ciudades prerromanas de la península ibérica*. Madrid 1994, p. 31-41 (especialment p. 35); Mª Paz GARCÍA-BELLIDO. «Sobre la moneda de los iberos». *Revista de Estudios Ibéricos*, 3, Madrid 1998, p. 109-126.
- [61] David ASENSIO, Joan FRANCÈS, Enriqueta PONS. «Les implicacions econòmiques i socials de la concentració de reserves de cereals a la Catalunya costanera en època ibèrica». *Cypsela*, 14, 2002, p. 125-140.
- [62] Michel BATS. «Le territoire de Marseille grecque: réflexions et problèmes». A: Michel BATS, Henri TRÉZINY. *Le territoire de Marseille grecque. Études Massaliètes*, 1, Ais de Provença 1986, p. 17-42 (especialment p. 19).
- [63] Colin RENFREW. «Peer Polity Interaction and Social Change». A: Robert PREUCCEL, Ian HODDER (eds.). *Contemporary Archaeology in Theory. A Reader*. Blackwell, Oxford, p. 114-142 (especialment p. 116, fig. 4.2); Colin RENFREW. «Introduction: Peer Polity Interaction and Social Change». A: C. RENFREW, J.F. CHERRY (ed.). *Peer Polity Interaction and Social Change*. Cambridge 1986, p. 1-18.
- [64] Colin RENFREW. «Peer Polity...», citat a la n. 63, p. 116.
- [65] Pierre MORET, «Ethnos ou ethnie? Avatars anciens et modernes des noms de peuples ibères». A: G. CRUZ ANDREOTTI; B. MORA SERRANO, (ed.), *Identidades étnicas-identidades políticas en el mundo prerromano hispano*, Màlaga 2004, p. 31-62.
- [66] Pere BOSCH-GIMPERA. *Prehistòria Catalana: edats de la pedra i dels metalls, colonització grega, etnografia*. Editorial Catalana, Barcelona 1915; Pere BOSCH-GIMPERA. *Etnologia de la Península Ibérica*. Alpha, Barcelona 1932.
- [67] Arturo RUIZ, Joan SANMARTÍ. «Models comparats...», citat a la n. 50; Helena BONET i Jaume VIVES-FERRÁN-DIZ. «La organización territorial...», citat a la n.50.
- [68] Julio MANGAS «Servidumbre comunitaria en la Bética prerromana». *Estructuras sociales durante la antigüedad*. Actas del Coloquio de 1977, *Memorias de Historia Antigua*, 1, Oviedo 1977, p. 151-161.
- [69] V. nota 26.
- [70] David ASENSIO *et. al.* «Paisatges ibèrics. Tipus d'assentaments i formes d'ocupació del territori a la costa central de Catalunya durant el període ibèric ple». A: *Actas del Congreso Internacional Los iberos. Principes de Occidente*. Fundació "La Caixa", Barcelona 1998, p. 373-385.
- [71] Arturo RUIZ, Manuel MOLINOS. *Iberos en Jaén*, citat a la nota 26, p. 132-156.
- [72] Joan SANMARTÍ. «El món ibèric de la plenitud a la dissolució (segles II-I aC)». *La moneda en la societat ibèrica*. II Curs d'Història monetària d'Hispania, Museu Nacional d'Art de Catalunya, Barcelona 1998, p. 9-26.
- [73] Joaquim GARCIA, Esther GURRI. «Les imitacions laietanes d'àmfores itàliques a la zona central de la comarca del Maresme en època tardorepublicana». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol. XXXVI, Girona 1996-1997, p. 397-424.
- [74] Ferran ARASA. «Aproximació a l'estudi del canvi lingüístic en el període ibero-romà (segles II-I aC)». *Arse*, 28-29, Sagunt 1994-1995, p. 83-107 (especialment p. 99).

NOTA BIOGRÀFICA

Joan Sanmartí Grego (Barcelona, 1955), acadèmic numerari de l'IEC (2007), catedràtic d'arqueologia de la Universitat de Barcelona (2003). Ha centrat la seva recerca en les societats preromanes de la Mediterrània occidental, especialment en l'estudi del món ibèric, però també de la cultura talaiòtica de les Illes Balears i, més recentment, de la civilització nùmida de l'Àfrica del Nord. Més enllà de l'anàlisi dels processos històrics específics de cada territori, ha orientat també la seva activitat vers la verificació de models teòrics generals sobre el canvi sociocultural i la formació de l'estat.